

BADIIY ADABIYOTDA INSON VA JAMIYAT MUNOSABATLARINING BADIIY TALQINI

Abdusattorova Robiya Abdusamad qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti, Tarix va filologiya fakulteti
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi, O'T-24/01- guruhi 3- bosqich talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23592744>

Annotatsiya. Maqolada badiiy adabiyotda inson va jamiyat munosabatlarining badiiy talqini jahon va o'zbek adabiyotining ayrim namunalari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi shaxs va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqaning badiiy asarlarda qanday konfliktlar, obrazlar va badiiy vositalar orqali ifodalanishini aniqlashdan iborat. Ishda adabiyotshunoslik nazariyasi, tarixiy-qiyosiy va tipologik tahlil usullaridan foydalanildi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, badiiy adabiyotda inson va jamiyat munosabati asosan to'rt yo'nalishda: shaxs va an'ana, shaxs va hokimiyat, shaxs va ijtimoiy muhit hamda shaxs va ommaviy ong munosabati sifatida talqin qilinadi. Badiiy talqin ijtimoiy voqelikni oddiy aks ettirish bilan cheklanmaydi, balki uni xarakter, konflikt, xronotop, psixologizm va ramz vositasida qayta yaratib, o'quvchini ijtimoiy hayot haqida chuqur mulohaza yuritishga undaydi. Adabiyot jamiyatning ma'naviy holatini ifodalovchi oyna bo'libgina qolmay, uning axloqiy mezonlarini shakllantiruvchi va tanqidiy anglashga yordam beruvchi kuch sifatida ham namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: Badiiy adabiyot; inson va jamiyat; badiiy talqin; konflikt; xarakter; ijtimoiy muhit; an'ana; shaxs erkinligi; hokimiyat; ma'naviyat; o'zbek romani.

Kirish

Adabiyot qadimdan inson va uning atrofidagi olamni, avvalo, jamiyat ichidagi insonni o'rganib kelgan. Shu sababli adabiyotni ko'pincha «insonshunoslik» deb ataydilar. Har qanday badiiy asarda qahramon yolg'iz holda emas, muayyan oila, mahalla, tabaqa, davlat va madaniy an'ana muhitida tasvirlanadi. Qahramonning tanlovi, kurashi, g'alabasi yoki mag'lubiyati bevosita uning jamiyat bilan munosabatidan kelib chiqadi. Demak, inson va jamiyat munosabati badiiy adabiyotning eng muhim, har bir davrda qayta yangilanuvchi mavzularidan biridir.

Adabiyotshunoslikda bu masala turli nazariy yondashuvlar doirasida o'rganilgan. Aks ettirish nazariyasi asarni ijtimoiy voqelikning in'ikosi sifatida, ya'ni tipik sharoitdagi tipik xarakterlar tasviri sifatida talqin qiladi. G. Lukach romanni insonning o'zi yashayotgan olam bilan uyg'unligini yo'qotgan davrning janri deb hisoblagan.

M. Baxtin dostoyevskiycha romanda ko'p ovozlilik, ya'ni turli ijtimoiy qarashlarning teng huquqli muloqoti masalasini ilgari surgan. J.-P. Sartr adabiyotni yozuvchining jamiyat oldidagi mas'uliyati (ankajirlik) bilan bog'lagan, P. Burdye esa adabiy maydonni ijtimoiy tuzilmaning bir qismi sifatida tahlil qilgan. Bu qarashlar badiiy talqin ham estetik, ham ijtimoiy hodisa ekanini ko'rsatadi.

Dolzarbligi

Bugungi globallashuv, axborot oqimining tezlashuvi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi sharoitida shaxs va jamiyat o'rtasidagi aloqani qayta anglash alohida ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlar ongiga ommaviy madaniyat va virtual muhitning ta'siri kuchayib, an'anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy hayot tarzi o'rtasida ziddiyatlar yuzaga kelmoqda.

Bunday vaziyatda badiiy adabiyot insonni o'zini va o'zgani tushunishga, ijtimoiy mas'uliyat va vijdon masalalari haqida o'ylashga undovchi muhim vosita bo'lib qolmoqda. Ma'naviyat va adabiyotning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni ham mamlakatimizda ma'naviy islohotlar doirasida doimiy e'tibor markazida turibdi.

Maqsad

Maqolaning maqsadi badiiy adabiyotda inson va jamiyat munosabatlarining badiiy talqin etilish yo'llarini, uning asosiy yo'nalishlari va badiiy vositalarini jahon va o'zbek adabiyoti namunalari asosida tahlil qilishdan iborat.

Asosiy qism

Badiiy talqin deganda yozuvchining voqelikni o'z dunyoqarashi, estetik idealiga ko'ra tanlab, qayta yaratib, obrazlar orqali ifodalashi tushuniladi. Badiiy asarda jamiyat to'g'ridan-to'g'ri hisobot shaklida emas, balki muayyan taqdirlar, konfliktlar va voqealar zanjiri orqali namoyon bo'ladi. Shu bois inson va jamiyat munosabati asosan konflikt orqali ochiladi: qahramonning ichki intilishi bilan tashqi ijtimoiy me'yorlar to'qnashganda, uning xarakteri, axloqiy tanlovi va dunyoqarashi yaqqol ko'rinadi. Ayni paytda jamiyat asarda doimo ham salbiy kuch sifatida tasvirlanmaydi: u qahramonni qo'llab-quvvatlovchi, tarbiyalovchi muhit sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin.

Jahon va o'zbek adabiyotida inson va jamiyat munosabatining turli ko'rinishlari ko'plab asarlarda uchraydi. Quyidagi jadvalda ayrim mashhur asarlarda bu munosabat qanday talqin qilinganligi umumlashtirilgan (1-jadval).

1-jadval. Ayrim badiiy asarlarda inson va jamiyat munosabatining talqini

Asar (muallif, yil)	Ijtimoiy muhit	Inson va jamiyat munosabatining asosiy ko'rinishi
«O'tkan kunlar» (A. Qodiriy, 1926)	XIX asr o'rtalaridagi Turkiston, Qo'qon xonligi	Muhabbat va shaxs erkinligining patriarxal an'ana, saroy intrigalari va siyosiy kurash bilan to'qnashuvi
«Kecha va kunduz» (Cho'lpon, 1936)	XX asr boshidagi mustamlaka Turkiston	Shaxs, ayniqsa ayol taqdirining ijtimoiy tengsizlik va mustamlakachilik sharoitida fojiaiy ifodasi
«Dunyoning ishlari» (O'. Hoshimov, 1982)	Urushdan keyingi yillar mahallasi	Mahalla va jamoaning insonni tarbiyalovchi, qo'llab-quvvatlovchi kuch sifatidagi talqini
«Yulduzli tunlar» (P. Qodirov, 1978)	Temuriylar davri	Hukmdorning shaxsiy mas'uliyati va davlat manfaatlari o'rtasidagi ziddiyat
«Jinoyat va jazo» (F. Dostoyevskiy, 1866)	XIX asr Peterburgi, qashshoqlik	Ijtimoiy adolatsizlik sharoitida shaxsning axloqiy izlanishi va vijdon oldidagi javobgarligi
«Baxtsizlar» (V. Gyugo, 1862)	XIX asr Fransiyasi	Qonun va jamiyatning insonni jinoyatchiga aylantirishi hamda uning axloqiy qayta tug'ilishi
«1984» (J. Oruell, 1949)	Totalitar davlat antiutopiyasi	Shaxsning individual fikri va xotirasi ustidan mutlaq nazorat
«Asrga tatigulik kun» (Ch. Aytmatov, 1980)	Qozoq dashti, sovet davri	Tarixiy xotiradan mahrum etilgan inson (mankurt) obrazi orqali ommaviy ongning boshqarilishi

Shaxs va an'ana munosabati o'zbek adabiyotida ayniqsa kuchli ifodalangan. A. Qodiriyning «O'tkan kunlar» romanida Otabek va Kumush muhabbati oilaviy rozilik, urf-odat va hokimiyat manfaatlari bilan to'qnashadi. Asardagi Yusufbek hoji, Oftob oyim, Homid kabi obrazlar jamiyatning turli qatlamlarini, ularning axloqiy mezonlarini ifodalaydi. Muallif an'anani butunlay inkor qilmaydi: u millatning ma'naviy qadriyatlarini ulug'laydi, ayni paytda jaholat va ichki nizoni, ya'ni jamiyatni zaiflashtiruvchi illatlarni tanqid qiladi. Cho'lponning «Kecha va kunduz» romani esa XX asr boshidagi ijtimoiy tengsizlik, mustamlakachilik va ma'rifatparvarlik g'oyalari fonida Zebi va Miryoqub kabi qahramonlar taqdiri orqali jamiyat fojiasini ochib beradi.

Shaxs va hokimiyat munosabati badiiy adabiyotning boshqa muhim yo'nalishidir. Bu mavzu bir tomondan tarixiy romanlarda hukmdor va fuqaro, davlat va shaxs mas'uliyati masalasi sifatida (P. Qodirovning «Yulduzli tunlar»), ikkinchi tomondan antiutopiyalarda totalitar tizim shaxsni yo'q qilishi sifatida (J. Oruellning «1984», F. Kafkaning «Jarayon») talqin qilinadi. Kafka romanidagi Yozef K. nima uchun ayblanayotganini bilmaydi, uni tushunib bo'lmaydigan byurokratik mexanizm ta'qib qiladi. Oruellning Uinston Smiti esa tarixni qayta yozish, til (yangiyoz) va doimiy kuzatuv orqali fikrlash erkinligidan mahrum etiladi. Ch. Aytmatovning «Asrga tatigulik kun» romanidagi mankurt afsonasi xotirasidan ayrilgan, o'z o'tmishini bilmaydigan kishining ramziy timsolini yaratadi va ommaviy ongni boshqarish xavfini ogohlantiradi.

Shaxs va ijtimoiy muhit munosabati XIX asr realistik romanida ayniqsa batafsil tasvirlangan. F. Dostoyevskiyning «Jinoyat va jazo» asarida Raskolnikov qashshoqlik va ijtimoiy adolatsizlikdan chiqish yo'lini «favqulodda insonlar» nazariyasida topishga uringan, biroq vijdon azobi va Sonya obrazi orqali ifodalangan insoniy mehr uni axloqiy tiklanishga olib keladi. V. Gyugoning «Baxtsizlar» romanida non o'g'irlagani uchun uzoq yillar mahkum bo'lgan Jan Valjan taqdiri jamiyat qonunlarining shafqatsizligini, shu bilan birga insonning ma'naviy qayta tug'ilish imkoniyatini ko'rsatadi. L. Tolstoyning «Anna Karenina» romanida esa yuqori jamiyatning ikkiyuzlamachi axloqi qahramon fojiasining asosiy sabablaridan biri sifatida tasvirlanadi.

Jamiyat insonni tarbiyalovchi, saqlovchi muhit sifatida ham talqin etiladi. O'. Hoshimovning «Dunyoning ishlari» qissasida mahalla, qo'ni-qo'shni, oila va hamjihatlik qiyin urush va undan keyingi yillarda inson ruhini asrovchi kuch sifatida tasvirlanadi. Bunday asarlarda jamiyat shaxsni bosuvchi emas, balki unga mehr, sabr va mas'uliyat o'rgatuvchi makon bo'lib chiqadi. Demak, badiiy talqin faqat ijtimoiy tanqid bilan cheklanmaydi, u jamiyatning ijobiy ma'naviy imkoniyatlarini ham ko'rsatadi.

Inson va jamiyat munosabati badiiy asarda bir qator vositalar yordamida ifodalanadi. Ular qatoriga xarakter va tip yaratish, konflikt qurilishi, xronotop (vaqt va makonning badiiy birligi), psixologizm, ramz va allegoriya, hikoyachi nuqtai nazari (kompozitsion va nutqiy xilma-xillik) kiradi. Masalan, Baxtin ta'kidlaganidek, dostoyevskiycha romanda turli ijtimoiy ovozlarni muallifning yagona ovozigacha bo'ysundirilmaydi, balki o'zaro muloqotga kirishadi. Bu usul jamiyatning ichki ziddiyatlarini yaxlit va ko'p qirrali ko'rsatishga imkon beradi.

Natijalar

Tahlil shuni ko'rsatdiki, badiiy adabiyotda inson va jamiyat munosabati bir xil shaklda emas, balki yozuvchining ijodiy maqsadi, davr xususiyati va janr talablariga ko'ra turlicha talqin qilinadi. Tadqiq etilgan asarlar asosida bu munosabatning to'rt asosiy turi ajratildi (2-jadval).

2-jadval. Inson va jamiyat munosabatining badiiy talqin turlari

Munosabat turi	Asosiy konflikt	Badiiy ifoda vositalari	Namunalar
Shaxs va an'ana	Shaxsiy tuyg'u va urf-odat to'qnashuvi	Oilaviy-maishiy sujet, psixologik tasvir	«O'tkan kunlar», «Kecha va kunduz»
Shaxs va hokimiyat	Erkinlik va majburiyat, davlat bilan shaxs manfaati	Tarixiy tasvir, antiutopiya, ramz	«Yulduzli tunlar», «1984», «Jarayon»
Shaxs va ijtimoiy muhit	Axloqiy tanlov va ijtimoiy adolatsizlik	Realistik tipizatsiya, ichki monolog	«Jinoyat va jazo», «Baxtsizlar», «Anna Karenina»
Shaxs va ommaviy ong	Individual xotira va jamoaviy ongni boshqarish	Afsona, allegoriya, ko'p ovozlilik	«Asrga tatigulik kun», «Dunyoning ishlari»

Ikkinchidan, o'zbek adabiyoti namunalarida inson va jamiyat munosabati ko'proq milliy qadriyatlar, oila, mahalla va ma'naviy mas'uliyat tushunchalari bilan bog'liq holda yoritilishi aniqlandi. Qodiriy va Cho'lpon asarlarida shaxs taqdiri millat taqdiri bilan uzviy tasvirlanadi, ya'ni individual fojia ijtimoiy fojia ramziga aylanadi. Hoshimov asarlarida esa jamiyat ichki iliq munosabatlar, hamjihatlik va xotira orqali ochiladi. Jahon adabiyoti namunalarida, ayniqsa Yevropa realistik romanlarida, shaxs va muhit munosabatining ijtimoiy-psixologik tahlili ustun, XX asr antiutopiyalarida esa shaxs va totalitar tizim to'qnashuvi markaziy o'rin egallaydi.

Uchinchidan, tahlil badiiy talqinning ijtimoiy ahamiyatini ham ko'rsatdi. Badiiy asar o'quvchiga o'zga kishining ijtimoiy tajribasini «bosib o'tish» imkonini beradi, empatiya va tanqidiy fikrlashni shakllantiradi. Shu sababli ko'plab asarlar o'z davrida ijtimoiy-axloqiy bahslarga turtki bergan, jamiyat ongida muayyan qarashlarni o'zgartirishga ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga ijtimoiy muhitning o'zi ham adabiyotning mavzusi, ruhi va tilini belgilaydi, ya'ni adabiyot va jamiyat o'rtasida o'zaro ta'sir mavjud.

Muhokama

Tahlil natijalari badiiy adabiyotda inson va jamiyat munosabatining murakkab va ko'p qatlamli ekanini tasdiqlaydi. Eng muhim xulosalardan biri shuki, badiiy talqin ijtimoiy hodisani oddiy tasvirlash bilan chegaralanmaydi: yozuvchi voqelikni tanlaydi, umumlashtiradi va unga axloqiy baho beradi. Shu bois bir ijtimoiy muhit turli yozuvchilar asarida butunlay boshqacha ko'rinishda talqin qilinishi mumkin. Masalan, tor, qashshoq muhit Dostoyevskiy asarida axloqiy sinov maydoni sifatida, Gyugo romanida esa ijtimoiy tuzum ayblovi sifatida namoyon bo'ladi.

Ikkinchi muhim masala adabiyotning ijtimoiy vazifasi bilan estetik qiymati o'rtasidagi nisbatdir. Faqat ijtimoiy g'oyani targ'ib qilish maqsadida yozilgan asar tezda eskirishi mumkin, aksincha, insonning ichki dunyosini, tuyg'u va ziddiyatlarini chuqur ochgan asarlar turli davrlarda o'qilaveradi. Qodiriy va Dostoyevskiy romanlarining umrboqiyliigi shundan dalolat beradiki, ijtimoiy mavzu insoniy xarakterning murakkabligi orqali ifodalanganda eng ta'sirchan bo'ladi.

Demak, jamiyat haqidagi haqiqat badiiy asarda inson qalbining haqiqati sifatida namoyon bo'ladi.

Uchinchidan, XX asrdagi totalitar tuzumlar tajribasi adabiyotda shaxs erkinligi va xotira masalasiga alohida e'tibor qaratishni taqozo etdi. Oruell va Aytmatov asarlari ko'rsatadiki, shaxsni jismonan emas, ma'naviy jihatdan, ya'ni xotirasi, tili va tafakkuri orqali boshqarish eng xavfli ko'rinishdir. Bu tajriba bugungi axborot jamiyatida ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan, chunki ommaviy axborot va raqamli muhit ham ongga ta'sir etish mexanizmlarini kuchaytirmoqda.

To'rtinchidan, inson va jamiyat munosabatini tadqiq qilishda yondashuvlarning uyg'unligi zarur. Faqat ijtimoiy-tarixiy yondashuv asarni muhitning mexanik ifodasiga aylantirib qo'yishi, faqat shakliiy tahlil esa asarning ijtimoiy mazmunini ko'rmay qolishi mumkin. Shu sababli zamonaviy adabiyotshunoslikda ijtimoiy-tarixiy, poetik va qiyosiy usullar birgalikda qo'llanadi.

Kelgusida o'zbek adabiyotining mustaqillik davri asarlarida shaxs va jamiyat munosabati qanday yangicha talqin qilinayotganini, bu jarayonda jahon adabiyoti ta'sirini chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Tahlil badiiy adabiyotda inson va jamiyat munosabati eng asosiy va doimiy mavzulardan biri ekanini, u asosan shaxs va an'ana, shaxs va hokimiyat, shaxs va ijtimoiy muhit hamda shaxs va ommaviy ong munosabati sifatida talqin qilinishini tasdiqladi. Badiiy talqin xarakter, konflikt, xronotop, psixologizm, ramz va allegoriya vositasida ijtimoiy voqelikni umumlashtiradi, unga axloqiy baho beradi va o'quvchida tanqidiy fikrlash hamda empatiyani shakllantiradi. O'zbek adabiyoti namunalarida individual taqdir bilan millat va jamiyat taqdirining uzviyligi, jahon adabiyotida esa shaxs va muhit yoki shaxs va tizim to'qnashuvining chuqur tahlili ustun turadi.

Shu sababli adabiyot jamiyat ma'naviy hayotining ko'zgusi bo'libgina qolmay, uning axloqiy va ma'naviy rivojiga ta'sir etuvchi muhim omil bo'lib qoladi. Mavzuni kelgusida zamonaviy o'zbek nasri materiallari asosida qiyosiy jihatdan chuqurroq o'rganish istiqbolli hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Хворостяной А. А. Отражение общества в глади художественного текста: специфика социологии литературы как отраслевой гуманитарной науки // Общество: социология, психология, педагогика. - 2026. - № 7. - С. 37–42.
2. Muenchrath A. The Signal in the Noise: Hermeneutics and/of Computational Literary Sociology // Journal of Literary Theory. - 2025. - Vol. 19, № 1. - P. 149–167.
3. Davronova Sh. G'. Abduqayum Yo'ldosh hikoyalarida jamiyat va inson munosabatlari talqini // Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan. - 2024. - Vol. 2, № 12. - B. 405–411.
4. Rasulova U. Insoniyat: asliyat va irsiyatning badiiy talqini // *O'zbekiston: til va madaniyat*. - 2024. - J. 1, № 2. - B. 33–45.
5. Ashurova G. Tarixiy shaxs tasvirida tarixiy fakt va talqin muammosi // *O'zbekiston: til va madaniyat*. - 2022. - J. 3, № 3.